

ПЕРЕХІДНІ ЯВИЩА У ФУНКЦІОНУВАННІ МОВ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються перехідні явища у функціонуванні української та російської мов в Україні. Показано, що ознаки перехідності проявляються у двох аспектах: у функціональному (використання мов у повсякденному спілкуванні й усвідомлення важливості української мови як єдиної державної) та в когнітивно-прагматичному (формування комунікативних особистостей за ознакою вибору українських ціннісних пріоритетів). Виділено полярні й перехідні типи комунікативних особистостей (КО). З метою поширення сфери функціонування української мови запропоновано засоби комунікативного впливу на кожен із виділених типів КО.

Ключові слова: перехідні явища, державна мова, комунікативна особистість, полярний тип, перехідні типи.

Pelepeichenko L. M. Transitional Phenomena in the Functioning of Languages in the Modern Social Context of Ukraine. *The article deals with the transitional phenomena in the functioning of the Ukrainian and Russian languages in Ukraine. The topicality of the research is conditioned by the necessity of consideration of transitional phenomena in the area of the language situation in Ukraine. Ignoring these phenomena may cause false or not quite correct inferences and decisions.*

The aim of the research is to identify the essence of transitional phenomena in the functioning of languages and to justify the cognitive bases of influence on public opinion concerning the language situation in Ukraine. In order to achieve the goal the following tasks are carried out: information on the attitudes of Ukrainians to the language issue is summarized; cognitive basis for the formation of public opinion is proposed; features of transition in the functional aspect (the use of languages in everyday communication and understanding the importance of Ukrainian as the only official language) and in the cognitive-pragmatic (formation of communicative personalities on the basis of the choice of Ukrainian value priorities) are identified; according to the mentioned aspects polar and transitional types of communicative personalities are distinguished; the means of communicative impact on each of them are offered.

It is proved that in the functioning of languages and in the attitude to the language issue, there are such transitional phenomena: discussions about the possibility of functioning of two official languages; the presence in Ukraine of types of communicative personalities (CP) who have different views on the language situation in Ukraine.

Polar types of communicative personalities are divided into: +I (CP who use the Ukrainian language in everyday communication and realize its importance as a means of consolidation of the nation) and -I (CP who use Russian in everyday communication, do not realize the importance of the Ukrainian language as a means of consolidation of the nation and actively support the functioning of two official languages). Three transitional types of CP are described. All above-mentioned features are correlated in these types in different ways.

It has been proved that in Ukraine, based on the language position, a new type of communicative personality has been formed – bilingual personality, who regardless of ethnicity and language of everyday communication, chooses purely Ukrainian value priorities and actualizes the communicative code inherent in the language consciousness of the Ukrainian and Ukrainian communicative culture.

In order to expand the area of functioning of the Ukrainian language, it is proposed to carry out a communicative impact on the public taking into account the type of CP.

The cognitive basis for such communicative influence is formed. The main principles are respect towards the personalities of each type, the absence of aggressive pressure and didactic

colouring. The cognitive basis of influence is information on the possibilities of language development and the real state of social relations between native speakers in countries with two or more official languages.

Key words: transitional phenomena, official language, communicative personality, polar type, transitional types.

Положення про перехідність як явище, що охоплює всі системи та процеси, уже давно обґрунтоване і доведене в працях мовознавців, філософів, соціологів, культурологів і представників інших наук. Здавалося б, закономірності перехідних явищ з'ясовані, їхні типи виявлені, створені цілісні уявлення про механізми перехідності, і проблема загалом вирішена. Проте кожна система і кожний процес має свої особливості, що зумовлює необхідність проєкції явища перехідності на специфіку аналізованого об'єкта. Ігнорування перехідних явищ може призвести до створення викривленого уявлення про систему чи процес і як наслідок стати причиною помилкових або не зовсім коректних висновків і рішень.

У цій статті предметом аналізу є перехідні явища у функціонуванні мов в Україні. Звернення до цього питання не є випадковим. Прийнятий Радою «Закон про освіту в Україні», на сьогодні вже схвалений Венеціанською комісією, усе ж продовжує обговорюватися громадськістю, часто переходячи в площину політичних дискусій. Уже 26 років існує незалежна Україна, а питання про державну мову все ще продовжує обговорюватися на всіх рівнях комунікації: у колах пересічних громадян України, на державному рівні й навіть на міжнародному. Сьогодні, коли Україна захищає свої кордони від російських агресорів, питанням про статус російської мови часто маніпулюють, застосовуючи весь арсенал прихованого і відкритого комунікативного впливу. У такому соціальному контексті вкрай важливим постає питання про формування громадської думки, пояснення сутності явища, коли в країні функціонує більше однієї державної мови, обґрунтування ролі української мови як державної в консолідації нації. Окреслена проблема не може бути вирішена без виявлення перехідних явищ, які іноді спричиняють появу суперечливих тенденцій. Необхідність формування громадської думки щодо функціонування державної мови, відсутність вичерпного пояснення суперечливих тенденцій у мовному просторі України, які не можуть бути витлумачені без урахування перехідних явищ, свідчать про актуальність теми цієї статті.

Ознайомлення з теоретичними джерелами за обраною темою засвідчило, що мовознавча інформація з питань функціонування мов у працях українських лінгвістів та вчених інших гуманітарних наук представлена [2; 3; 4; 5; 7; 8; 9], але вона не осмислена з погляду перехідних явищ. Необхідність функціонування як державної однієї мови – української – добре обґрунтована в науковій літературі [1; 2; 3; 5; 7; 9; 10]. Чому ж тоді так довго дискутують українці? Відповідь на це питання можна отримати, виявивши перехідні явища у функціонуванні мов. Із сучасного соціального контексту випливає і цільова спрямованість цієї роботи.

Мета статті – виявити сутність перехідних явищ у функціонуванні мов та обґрунтувати когнітивні засади впливу на громадськість стосовно мовної ситуації в Україні. Досягнення сформульованої мети передбачає поетапний аналіз питань, які розглядаємо як завдання роботи: узагальнення інформації про мовну ситуацію в країнах із двома державними мовами; виявлення ознак перехідності у функціональному аспекті (використання мов у повсякденному спілкуванні й усвідомлення важливості української мови як єдиної державної) та в когнітивно-прагматичному (формування комунікативних особистостей за ознакою вибору українських ціннісних пріоритетів); виокремлення полярних і перехідних типів комунікативних особистостей; обґрунтування засобів комунікативного впливу на кожен із них.

Передусім звернемося до питання про особливості функціонування двох і більше державних мов в інших країнах. Такі країни часто ставлять як приклад для України. Чи дійсно їм вдалося досягти гармонії в мовному питанні? До країн із двома державними мовами належать поміж інших такі: **Канада** (англійська, французька), **Нідерланди** (нідерландська, західнофрізьська), **Білорусія** (білоруська, російська), **Фінляндія** (фінська, шведська), **Ірландія** (ірландська, англійська), **Кіпр** (грецька, турецька), **Ізраїль** (іврит, арабська), **Індія** (індійська (хінді, англійська), **Ірак** (арабська, курдська) **Казахстан** (казахська, російська), **Киргизія** (киргизька, російська), **Філіппіни** (філіппінська, англійська).

Причини виникнення двох державних мов схарактеризовані в науковій та публіцистичній літературі [там само]. Основними з них є такі:

1. Нація формувалася переважно за рахунок іммігрантів (Канада) або приєднання етносу до країни в результаті війн.
2. Країна довгий час була колонією Англії, внаслідок чого англійська мова була офіційною для відповідної країни (Індія, Філіппіни).
3. Одна з мов символізує бажання спільноти відродити націю (Ізраїль, Ірландія).
4. Одна з мов залишилась як спадщина від співіснування різних етносів в одній країні, як результат минулої русифікації (країни, що в минулому були в складі СРСР).

Отже, причини функціонування двох державних мов різні, і логічно було б припустити, що дві державних мови замість однієї позитивно вирішують соціальні та політичні проблеми – забезпечують повноцінний розвиток обох мов чи гармонійне, безконфліктне співіснування відповідних мовних спільнот. Проте факти свідчать про інше.

Дослідження, проведені вченими і публіцистами, показують, що там, де панує «двомовність», мови не розвиваються рівноцінно, а виживає сильніша з них [9; 10]. А слабша залишається в тіні, наче крокує за іншою. На прикладі Канади такий стан детально описаний в теоретичних джерелах [3; 7; 9].

Євген Лакінський зауважує, що в Канаді об'єднані в одній державі два народи, дві нації, абсолютно різні за культурою, менталітетом та мовою (вони завжди були різними народами і завжди це визнавали). Національності «канадець» не існує. Є або англо- (67%), або франко- (21,5%). Решта (11,5%) – представники інших національностей [3].

За цією ознакою Україна відрізняється від Канади та інших країн, бо етнічні українці завжди мешкали і мешкають не тільки в західній частині України, а й у східній.

Як співіснують дві державні мови? У Канаді, на жаль, доводиться констатувати відсутність дружніх стосунків між англо- та франко-. У літературі наводяться й інші приклади якщо не ворожнечі, то напружених стосунків між носіями чинних державних мов [1; 7; 9]. Наскільки гармонійно розвиваються обидві мови? І тут відповідь є негативною. У кожній із провінцій Канади процент франкомовного населення зменшується. Молодь поступово переходить на англійську. Отже, функціонування двох державних мов не забезпечує їх рівності. Такий висновок підтверджується й ситуацією в Білорусі, де більшість населення спілкується російською мовою, яка є переважно й мовою освіти. На думку Андрія Скумкіна, у Білорусі двомовність виродилася практично в російську одномовність. Автор зауважує, що за даними перепису 2009 року вдома рідною мовою спілкується лише близько 23% населення. При цьому опитування громадської думки засвідчують, що лише 6% постійно користуються білоруською, 74% – російською [9].

Виникає і ще одне питання: чи здатна у функціонуванні перемогти мова меншості? Можливо, не слід боятися двомовності, якщо однією з мов спілкується меншість населення? У працях учених доведено, що в історії є випадки, коли мова меншості перемагала мову етнічного населення, оскільки була сильнішою [7]. Так, в Австро-Угорщині в минулому німецькомовне населення було завжди в меншості, але державною мовою була німецька. І тільки з другої половини XIX ст. в Угорщині державною стала угорська мова.

Отже, щоб мова розвивалась, її необхідно підтримувати. Про це свідчать і інші факти історії. Відомо, що в XVII столітті англійська мова сприймалась як мова села, а мовою освіти, мистецтва та комунікації в елітарних колах Англії була французька. Передові люди того часу почали активну діяльність на підтримку англійської мови, результатом якої ми можемо спостерігати сьогодні. Схожа ситуація спостерігалась і з чеською мовою [7]. Прага була суцільно німецькомовним містом. І тільки спільні зусилля громадськості виправили ситуацію. Поет, викладач чеської мови Йозеф Юнгманн сформулював головну ідею чеського національного відродження так: «Чехом є тільки той, хто розмовляє чеською». Сьогодні освіта в Чехії здійснюється переважно чеською мовою, частково англійською – найбільш поширеною мовою міжнародного спілкування.

Отже, питання ні про кількість державних мов, ні про мову освіти в Україні не повинно дискутуватись: є незалежна країна – і є її мова, про яку вона має піклуватися і яку зобов'язана розвивати. А дискусії можна розглядати як явище перехідного періоду, з огляду на яке необхідно ознайомлювати пересічних громадян з істинним станом мовної ситуації в країнах із двома державними мовами, пояснювати їм негативні явища державної двомовності. Відповідну інформацію розглядаємо як когнітивну основу комунікативного впливу на громадськість.

Аналізуючи перехідні явища, слід відзначити протилежні тенденції та ознаки їх перетину. З метою встановлення сутності таких явищ звертаємося

до поняття комунікативної особистості (КО). Комунікативну особистість інтерпретуємо як особистість, що поєднує сукупність власне мовних і власне комунікативних ознак, які актуалізуються в мовній діяльності [6]. Доцільність введення згаданого поняття пояснюємо тим, що в характеристичній мовній поведінці важливо враховувати не тільки мовну здатність чи мовні пріоритети, а й пріоритети у виборі комунікативних стратегій взаємодії в суспільстві. Важливою ознакою комунікативної особистості вважаємо когнітивні засади її мовної поведінки, до яких відносимо ціннісні пріоритети і загалом картину світу з її професійними, інтернаціональними і специфічно національними особливостями.

З метою виявлення типів КО нами було проведено вибіркоче опитування щодо ставлення до ролі української мови як засобу консолідації нації. Респондентам було запропоновано три запитання:

- Яка мова є мовою Вашого повсякденного спілкування?
- Яку, на Вашу думку, роль відіграє державна мова в консолідації нації?
- Чому, на Вашу думку, в Україні мовою освіти має бути саме українська мова?

Як відповідь на два останніх запитання було допущено і варіант «Я так не вважаю».

Аналіз відповідей дозволив виявити протилежні тенденції в сучасному функціонуванні мов в Україні. Подамо їх схематично, відштовхуючись від типів комунікативних особистостей:

+1 _____ 1а _____ 1б _____ 1в _____ –1

Полярні типи:

+1: КО, які використовують українську мову в повсякденному спілкуванні, усвідомлюють важливість української мови як засобу консолідації нації й активно виступають за функціонування однієї державної мови – української.

–1: КО, які використовують російську мову в повсякденному спілкуванні, не усвідомлюють важливості української мови як засобу консолідації нації й активно виступають за функціонування двох державних мов.

Перехідні типи:

1а: КО, які в повсякденному спілкуванні використовують українську чи російську мову залежно від ситуації і усвідомлюють важливість української мови як засобу консолідації нації.

1б: КО, які використовують російську мову в повсякденному спілкуванні, проте усвідомлюють важливість української мови як засобу консолідації нації.

1в: КО, які в повсякденному спілкуванні використовують українську чи російську мову залежно від ситуації і не переймаються мовними питаннями.

1г: КО, які в повсякденному спілкуванні використовують російську мову, проте не пропагують активно свої погляди.

Через довільний вибір респондентів (опитування проводилося лише в Харкові) ми не можемо робити висновки про загальні кількісні показники,

проте серед наших опитаних більшість становили КО перехідної групи 1а з невеликою кількісною відмінністю від групи 1б.

Щоб забезпечити об'єктивність висновків, ми звернулись до результатів опитування випадкових перехожих, які проводив у Харкові один із російських журналістів. Він працював не з анкетами, а з телекамерою, і відзнятий ролик подав в Інтернеті під назвою «Жители Харькова рассказали, на каком языке они хотят говорить». Очевидно, журналіст сподівався на те, що більшість буде заявляти про свої мовні пріоритети на користь російської. Більшість із опитаних сказали, що мовою їх повсякденного спілкування є російська, **бо вони так звикли**, проте вони можуть спілкуватися й українською мовою, нічого не мають проти спілкування українською. Деякі з опитаних російськомовних громадян стверджували, що в кожній країні має бути своя мова, і цілком логічно, що в Україні нею має бути українська. Зауважимо, що принагідно журналіст розпустив вигадку про штрафи, які нібито будуть введені для тих, хто буде розмовляти російською мовою. Усі респонденти виступили проти штрафів, але не проти української мови. Глядачі ж відеоролика мали змогу спостерігати, як розпускають чутки в інформаційній війні.

Результати аналізу відповідей, а також наші власні спостереження показали, що в Україні сформувався новий тип комунікативної особистості – білінгв, який незалежно від етнічної приналежності й мови повсякденного побутового спілкування обирає суто українські ціннісні пріоритети й актуалізує комунікативний кодекс, притаманний мовній свідомості українця та українській комунікативній культурі. Про вибір українських ціннісних пріоритетів красномовно свідчить той факт, що російськомовні військові Національної гвардії України, які поряд із іншими брали участь в опитуванні, захищали свободу і цілісність України в АТО.

Суперечливі тенденції у функціонуванні мов і наявність перехідних явищ необхідно враховувати в розробленні стратегій комунікативної взаємодії з громадянами. Для груп 1а та 1б потрібен деякий час, щоб українська мова стала мовою їх повсякденного спілкування. Вони не сприймають поширення сфери функціонування української мови як трагедію чи негативний факт і легко перейдуть на спілкування українською в результаті подальшого розвитку мовної ситуації в Україні.

Для групи 1в доцільним є комунікативний вплив, проте без повчально-го забарвлення. Переклад українською мовою книг, захоплюючих іноземних кінофільмів та серіалів, створення українською мовою цікавих інтерактивних програм, що транслюються по телебаченню, активізація діяльності молодіжних музичних груп, що пишуть і виконують пісні українською мовою, та інші схожі заходи поступово збудять інтерес до української мови представників групи 1в.

Зауважимо, що викладені сподівання не є ілюзією. У цьому переконує опитування, що проводилось нами стосовно інших проблем, не пов'язаних із цією статтею. Аналізувався комунікативний та виховний вплив, який здійснюють на громадян такі засоби масової комунікації, як художні кінофільми та серіали. Одне із запитань, яке було поставлене респондентам, стосувалося

мови: Яким іноземним фільмам та серіалам Ви надаєте пріоритет – які перекладені українською мовою чи російською. Відповіді були неочікуваними. Більшість із тих, хто переглядає серіали, створені в інших країнах, обирають український переклад (звичайно, якщо він є). Респонденти мотивували цей вибір тим, що вони отримують естетичне задоволення не тільки від фільму, а й від самої мови, особливо, якщо переклад російською мовою, викладений в Інтернеті, здійснений аматорами. В одній із відповідей наводився конкретний приклад. Сім'я із захопленням переглядала турецький серіал «Кохання проти долі» дубльований українською мовою. Усім хотілось швидше дізнатися продовження подій, і друзі порадили переглянути наступні серії через Інтернет в он-лайн режимі. Така спроба виявилась невдалою. Сім'я не стала переглядати до кінця навіть одну серію і відмовилась від подальшого перегляду через Інтернет, оскільки російський переклад (аматорський) залишав зовсім інше враження від самого серіалу. Отже, у вихованні позитивного ставлення пересічних громадян до української мови не можна ігнорувати роль перекладу кінематографічної продукції.

Для групи Іг крім названих заходів доцільно використовувати стратегію пояснення, спираючись на когнітивні засади, схарактеризовані вище. Проте форми пояснення бажано зробити цікавими, можливо, інтерактивними, не обмежуючись статтями в мережі Інтернету, які, до речі, читають далеко не всі.

Як маємо ставитися до схарактеризованих перехідних явищ? Передусім не слід закривати очі на названу реальність. Комусь може не подобатися це явище, когось воно може навіть дратувати, проте ігнорувати його не можна. Наявність перехідних явищ у соціальних аспектах мови відзначалася в науковій літературі. Так, О.О. Селіванова зауважувала: «Вважається, що двомовність є проміжною ланкою переходу до одномовності» [8, с.338]. У такому соціальному контексті завдання науковців України – пояснювати громадянам роль української мови як державної у консолідації нації.

Узагальнюючи викладені думки і спостереження, відзначимо, що у функціонуванні мов та ставленні до мовного питання спостерігаються такі перехідні явища: дискусії щодо доцільності функціонування двох державних мов; наявність в Україні типів комунікативних особистостей, для яких мовою повсякденного спілкування є російська, проте вони усвідомлюють роль однієї державної мови – української – як засобу консолідації нації. До того ж незалежно від етнічної приналежності вони є українцями за вибором ціннісних пріоритетів. З метою поширення сфери функціонування української мови необхідно здійснювати комунікативний вплив без повчального забарвлення.

Найскладніше здійснювати комунікативний вплив на полярну групу–1. Проте представники цієї групи – теж українці. Причини, що призвели до формування комунікативних особистостей з викривленою картиною світу, очевидно, різні. Отже, і засоби комунікативного впливу з метою корекції картини світу мають відрізнятися. Це питання розглядаємо як перспективу дослідження нашої теми.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Больман І.** Мовні війни в Європі. Європейська хартія регіональних та меншинних мов / Пер. з франц. Київ, 2007. 280 с. 2. **Залізняк Г.** Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. 2-ге вид. Київ, 2010. С. 132–166. 3. **Лакінський Євген.** «Друга мова», або Чому Канада – не Україна [Електронний ресурс]: URL: Bilinguismewind.kotlet.net 4. **Мовна** політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. 2-е вид. Київ, 2010. 363 с. 5. **Москалюк О.** Друга державна мова в Україні: міфи та реальність [Електронний ресурс]: Право 10 червня 2014 року. URL: <https://tsn.ua/blogi/themes/law/druga-derzhavna-mova-v-ukrayini-mifi-ta-realnist-353878.html> 6. **Пелепейченко Л. М.,** Лисичкіна І. О., Лисичкіна О. О., Михайлова О. Г., Павлова О. О., Посмітна В. В., Ревуцька С. М. Комунікативна особистість військовослужбовця Національної гвардії України в сучасному соціальному контексті: моногр. / за ред. Л. М. Пелепейченко. Харків, 2014. 221 с. 7. **Райхель Ю.** Миф двуязычия [Електронний ресурс]: День, № 110, 25 июня 2010. URL: http://www.ukrudprom.com/digest/Mif_dvuyazichiya.htm 8. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с. 9. **Скумкін А.** Зворотний бік двомовності: збільшення кількості офіційних мов не вирішує проблем у державі. *Український тиждень.* № 52 (217) від 22 грудня, 2011. 10. **Яковлева О.** Національні моделі організації неодномовного простору (Стара Європа). *Релігія та соціум.* 2013. №1 (9). С. 104-110.

Пелепейченко Людмила Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри філології, перекладу та мовної комунікації, Національна академія Національної гвардії України. Вул. Сушенська, 72, кв. 2, м. Харків, 61157, Україна.

tel.: +38-067-791-10-48

E-mail: Pelepln2014@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-9812-986X>

Pelepeichenko Liudmyla Mykolaivna – Doctor of Philology, Professor of the Philology, Translation and Lingual Communication Department, National Academy of the National Guard of Ukraine. Personal address: Sushchenska Str. 72, Apt. 2, Kharkiv, 61157, Ukraine.